

گنبد جلیله

قسمت بالای گنبد از آجر ساخته شده و معلوم نیست آیا روی گنبد، کاشی بوده یا نه. در داخل گنبد ظاهراً کجبری‌ها و تزئین کاری‌هایی وجود داشته و قسمت بالا ریخته شده و قسمت پایین را از بین برده‌اند. در تواریخ از تاریخ بنا و ساختمان و منظور از ساختمان این گنبد مطلبی به نظر نرسیده. در مزارات کرمان ذیل مقابری که در دامنه‌ی شیوشگان (۱) وجود دارد فقط نامی از گنبد برده می‌شود. آن هم به صورت گنبد جلیلی. سربرسی سبایکس در تاریخ هشت سال در ایران خود می‌نویسد: از قبرستان متروکی که رد می‌شوید یک ساختمان هشت ضلعی سنگی خواهید دید که گنبدی به شکلی دو هلال روی آن قرار گرفته و قطر داخلی آن ۲۸ فوت و هراطرفش نیز ۱۸ فوت و نوک آن آجر و منتهی الیه آن به شکل دایره می‌باشد.

این نقطه را جلیله می‌نامند و تنها ساختمان سنگی کرمان همین گنبد جلیله است. بعضی از ایرانیان معتقدند که این محل مقبره‌ی یکی از زردشتیان بوده و برخی نیز عقیده دارند که مزار سیدمحمد تاشیری است. ولی نسبت اخیر را در بعضی نقاط تکذیب می‌کنند. بدیهی است در موقعی که این قبرستان را خراب و ویران کردند، سنگ این مقبره را نیز برداشته و برای بنایی به کار برده‌اند (۲).

در ترجمه‌ی تاریخ صنایع ایران، تالیف دکتر ج. کریستی ویلسن (چاپ تهران، ترجمه‌ی عبدالله فریار، ص ۱۵۵) ذیل بناهای تاریخی نوشته شده: «جبال سنگ (۳) در کرمان بنای عجیب و بزرگی است. چنان که از اسم آن برمی‌آید اغلب به جای آجر از سنگ ساخته شده. نظر به گنبد عظیمی که روی عمارت کثیرالاضلاع هشت ضلعی ساخته شده در این دوره بی نظیر می‌باشد. گنبد آن یا دو پوشه بوده یا اینکه سازنده قصد داشته است که آنرا دو پوشه بکند. به هر حال از روی علایم و آثار معلوم می‌شود که این بنا به اتمام ترسیده. در یکی از تشریحات باستانشناسی (۴) به نظر رسید که تاریخ بنای این گنبد را به عهد سلجوقی نسبت داده‌اند. در تواریخی که در دسترس نگارنده بود به چنین مطالبی برخورد نشده. در صورتی که سبک بنا را با بناهای سلجوقی مطابق بدانند، پایه‌ی بنا و وضع

در منتهی الیه بخش شرقی شهر کرمان گنبد بزرگ و عجیبی است که از سنگ ساخته شده و دست تطاول روزگار در تخریب آن کوتاه آمده است. این گنبد ۸ ضلعی تماماً از سنگ است و عرض بی آن نیز در پایه به ۳ متر می‌رسد. در ۸ طرف آن ۸ در به عرض ۲ متر قرار گرفته که چندسال پیش [قبل از انقلاب] برای مستحکم ساختن بنا و جلوگیری از خرابی آن، درگاه‌ها را با سنگ مسدود ساخته و فقط یکی از درگاه‌ها را باز گذاشته‌اند.

ظاهری آن قدمت بیشتری را نشان می‌دهد.

اتفاقاً از شرحی که صاحب عقدالعلی می‌نویسد دو معنی می‌توان استنباط کرد؛ یکی آن که محمدبن الیاس در تعمیر این بنا دست داشته، و دیگر آنکه نام آن گنبد گریا گبری بوده است.

اینک عین شرح عقدالعلی:

«و برد سیرمحدث است و ابوعلی محمدبن الیاس که نام او بر دروازه خبیص نوشته عمارت بارو کرده است و خندق و قلعه کوه و قلعه نو و بعضی از قلعه کهن از باه‌ها اوست و گویند از قلعه کهن گنبدی که او را گنبد گری خوانند از عمارت‌های قدیم است و نام بانی آن ندانند و گویند آنکس که آن گنبد کرد گفت «بنیت قصرأ بین جنتین» یعنی «کوشکی میان دو بهشت بنا کردم» چه از یک جانب ریاض و حدایق دیه آصف و شاهجانست و از جانب دیگر بساتین و مزارع دیه زریسف و فرمیتن» (۵).

از نقل قسمت فوق چند مطلب می‌توان استنباط کرد. نظر آقای هاشمی در مورد نوشته‌های مزارات این است که این گنبد همان گنبد جبلیه است و تحدید حدود عبدالعلی نیز همین مطلب را ثابت می‌کند. نگارنده اضافه می‌کند که حتی کلمه جبلی نیز تحریف یافته‌ی کلمه «گری» است و برطبق قواعد اشتقاق فارسی و اغلب السنه کلمه گاف فارسی تبدیل به ج عربی شده و حرف ر نیز می‌دَل به ل گردیده است (مثل دیوال = دیوار، شروال = شلوار، برتو = پلوه = پهلوه) و بنابراین باید گفت این گنبد جبلیه و جبلی (باسکون به است) مخصوصاً که کلمه جبیل به معنی کوه با وضع گنبد (که در دشتی صاف بنا شده) مناسبتی ندارد. مطلب دیگری که می‌توان استنباط کرد این است که، برخلاف تصور، این گنبد مربوط به عهد سلجوقی نیست بلکه مربوط به اعصار پیش از آن بوده و حتی محمدبن الیاس آن را تعمیر نموده و طبعاً چند قرن پیش از سلاجقه این امر انجام یافته است (۶).

قدمت این گنبد را از این کلمه که آنرا گنبد گری نیز گفته‌اند می‌توان حدس زد که شاید مربوط به پیش از اسلام و از بناهای زردشتی و گبری دانست، گرچه سبک آن با سبک آتشکده تطابق ندارد. قبلاً این بنا توسط اداره باستانشناسی اندکی تعمیر شد، ولی چند شکاف نسبتاً معظم، گنبد آن را تهدید به فروریختن می‌کند.

در بالای این درگاه‌ها، ۸ روزن به عرض ۸۰ سانتیمتر و ارتفاع ۱/۶۰ متر قرار گرفته‌اند. بالای مرتبه اول پس از یک پاگرد به عرض ۱/۵ متر، مرتبه دوم که ۱۶ ضلعی است بر روی آن بنا شده است. ارتفاع این قسمت ۳ متر و ضخامت دیوارهای آن حدود ۱/۷۰ متر است. این قسمت نیز از داخل دارای یک طاقنما در هر ضلع است که از خارج تزییناتی ندارد. در وسط اضلاع آن، یک در میان و درست بالای روزن‌های مرتبه پایین، ۸ روزن قرار گرفته‌اند. مرتبه سوم نیز پس از یک پاگرد یک متری بالای مرتبه دوم شروع می‌شود. این قسمت، که در واقع ۳۲ ضلعی است، از خارج به صورت ۸ ضلعی مزین به سه قاب مستطیل شکل به عمق ۲۰ سانتیمتر است. داخل این قسمت، مدور و دنبال سقف به نظر می‌رسد و با یک چفت از قسمت زیرین جدا شده است. سقف گنبد آجری یک پوشه، که با یک پاگرد از بیرون از مرتبه سوم جدا می‌شود. ملات پوشش سقف گچ و ضخامت آن از پاگرد با سه آجر شروع و در تیزه‌ی آن به یک آجر ختم می‌شود. اندود داخل گنبد گچی ساده است که در تیزه قوسها و در بالای درگاه‌های داخلی دارای تزییناتی ساده است که در اصطلاح قاشقک نامیده می‌شود.

قلعه دختر در شهر کرمان پیشینه‌ی کهن دارد و بقایای آن دورنمای گذشته دراز این شهر و نام آن یادآور پرستش آناهیتای باستانی، ایزد آبهاست (۷) سخن حمداله مستوفی، جغرافی نویسنده‌ی هجری قمری، گواه گویای این قول است، آنجا که گوید: «در تاریخ کرمان آمده است که گشتاسب آنجا آتشخانه ساخته بود پس اردشیر با بکان قلعه شهر ساخت و بردسیر خوانده» (۸) در تواریخ محلی کرمان، بارها از قلعه‌ی کهن (کوه) و قلعه‌ی نو یاد شده، که اینک می‌توان قسمتهای فرتوت و شکسته آنها را در میان ویرانه‌های قلعه اردشیر و قلعه دختر تشخیص داد. گنبد جبلیه نیز با عظمت خاموش و اسرار آمیزش به سان گنبدی منفرد، در دامنه همین قلعه دختر، کمی آنطرف تر از مسجد صاحب الزمان، خودنمایی می‌کند. ساختمانی است کهنه و قدیمی که غموض و ابهامی بیش از دیگر آثار برناریخچه و کیفیت بنا و ایجاد آن سایه افکنده و با وجود عظمت و استواری کمتر مطمح نظر پژوهشگران واقع شده است.

گنبد جبلیه و کمبود منابع

با وجود کثرت آثار و تواریخ محلی باید گفت که تا سده دهم هجری قمری به سراجت از گنبدی به نام جبلیه خبری نداریم. نخستین بار در کتاب تذکره الاولیای محرابی یا مزارات کرمان (۹)، که در فاصله سال‌های ۹۲۵ تا ۹۳۹ هجری قمری تألیف شده، از گنبدی به نام جبلیه جرابی داریم. آنجا که در شرح حال علی‌القدس، عارف بزرگ، سخن رانده چنین گوید: «مرتبه مرتبه با عقب میرفته تا به نزدیک گنبد جبلی رسیده که بسیار شمع و فانوسی با جمعی کثیر به خدمت شیخ بردند» (۱۰).

گنبد گبری:

در تواریخ محلی کرمان سخن از گنبدی موسوم به گبر (به ضبط بعضی از نسخه‌ها، کبیر یا گبران است که به نظر برخی دانش پژوهان با گنبد جبلیه مطابقت دارد. در خلاصه کتاب مفقوده افضل‌الدین ابوحماد کرمانی (سده‌ی ششم ه.ق.)، معروف به هدایع الازمان فی وقایع کرمان، در باب تجدید بنای کرمان چنین می‌خوانیم: «در شهر عسرونثمائه و نوبت دولت سامانیان ابوعلی الیاس را که از عیارپیشگان خراسان بود به کرمان فرستادند و وی سی و هشت سال متصرف ملک کرمان بود و باغ سیرگانی و بالیاباد (بعلیاد) (۱۱) سرای اندرون او بنا کرد و خندق و قلعه نو و بعضی از قلعه‌های کهن از بنای اوست که در آن گنبد گبری است از عمارت‌های قدیم. از جانب اوریاض و حدایق آصف و ساهجیان است و از دیگر جانب بساتین و مزارع دیه راتین و

گنبد جبلیه (مشخصات فنی)

گنبد جبلیه ساختمانی است منفرد که بر زمینی مسطح قرار گرفته. نقشه آن هشت ضلعی است، که به ترتیب به ۱۶ و ۳۲ ضلع و سقف مدور تبدیل می‌شود. جرزه‌های آن بدون شالوده، مستقیماً روی خاک رس و زمین بکر بنا گردیده و مصالح به کار رفته در دیوارها سنگ لاشه است. سنگهای روکار با ملات گچ چیده شده ولی ملات سنگهای داخل، گاه گل و آهک هستند. نمای گنبد از بیرون در چهار مرتبه مشخص است: مرتبه‌ی اول هشت ضلعی با جرزه‌هایی به قطر نزدیک به ۳ متر و ارتفاع آن ۸ متر است. در وسط هر ضلع از خارج یک طاقنمای بزرگ به عرض ۳/۷۰ متر و ارتفاع ۶/۵۰ متر و عمق ۵۰ سانتیمتر وجود دارد. در هر طرف این طاقنماها، دو طاقنمای کوچکتر به عرض یک متر و ارتفاع ۳/۵ متر و عمق حدود ۲۰ سانتی متر بنا شده و در بالای آنها با همان عرض و ۲ متر ارتفاع ۲ قاب وجود دارد. از داخل، اضلاع ۸ ضلعی هر یک دارای یک طاقنمای بزرگ به عرض و ارتفاع ۶/۵ متر و عمق ۱/۵ متر، درست پشت طاقنمای خارج هستند. وسط این طاقنماها هر کدام یک درگاه به عرض ۱/۵ متر و ارتفاع ۳ متر قرار گرفته که در حال حاضر کسب یکی از این درگاه‌ها، که درب ورودی است، باز و بقیه در دوره‌های مختلف مسدود شده‌اند.

فرمیتن» (۱۲). از کتاب دیگر افضل به نام عقد العلی للموقف الاعلی، که در سال ۵۸۴ هـ.ق. تالیف شده، همین مفهوم مستفاد می‌شود. بدین قرار: «... و خندق و قلعه نو و بعضی از قلعه کهن از بناه اوست (ابوعلی محمد بن الیاس) و گویند از قلعه کهن گنبدی که او را گنبد گبر (کبیر) خوانند از عمارت‌های قدیم است و نام بانی آن ندانند و گویند آنکس که آن گنبد کرد گفت: بنیت قصر «بین جنتین»، یعنی کوشکی میان دو بهشت بنا کردم که از یک جانب ریاض و حدایق دبه اصف و ساهجان است و از جانب دیگر دبه زریسف و فرمیتن» (۱۳). ملاحظه می‌شود که تعیین حدودی که برای گنبدگیری در دو کتاب فوق شده با جای کنونی گنبد جبلیه تطابق دارد. گنبد گنج: در کتاب سمط العلی للحضرة العلیا، که در میان سالهای ۷۱۵ الی ۷۲۰ هـ.ق به وسیله ناصرالدین منشی کرمانی نگارش یافته، از گنبدی به نام گنج سخن رفته است. آنجا که شرح پادشاهی اردشیر بابکان گوید: «... و با رجا و انحاء ملک احکام مشتمل بر ایفاد کشاورزان، پیشه‌وران به طرف بردسیر صادر گردانید و گنبد گنج و قلعه شهر بنا فرمود» (۱۴). و همچنین گنبد گنج است که در کتاب تحریر و تاریخ اوصاف در ذکر پادشاهی باید و (حدود سال ۶۹۴ هـ.ق.) سلطان ایلخانی از آن یاد شده است: «... و پادشاه خانون از واقعه آگاه شد و سپاهی گرد کرد و دروازه‌ها استوار ساختند و احتیاط به قلعه گنبد گنج نشست» (۱۵).

ویژگی‌های بنا که به گفته‌ی سایکس: تنها ساختمان سنگی کرمان است (۱۶) بنای هشت ضلعی عظیمی است که هم اکنون فریب ۲۰ متر ارتفاع دارد و گنبدی به شکل دو هلال روی آن قرار گرفته است. قطر داخلی آن حدود ۱۱ متر است. ارتفاع و عرض بی آن در پایه به ۲ متر می‌رسد. در هر طرف بنا هشت درگاه به عرض ۲ متر دیده می‌شود که چندی پیش برای استحکام و پیش‌گیری از ویرانی، درگاه‌های یاد شده را با سنگ مسدود کرده و تنها یکی را باز گذاشته‌اند. تمام ساختمان به استثنای گنبد بالایی آن، از سنگ‌های بزرگی بنا شده است و گنبد را با آجرهای سفید بخته شده به ارتفاع ۵ متر ضریبی زده‌اند، لیکن به درستی نمی‌دانیم که روی گنبد با کاشی یا تزیینات دیگری مستور بوده است یا نه.

کریستی ویلسن در کتاب راهنمای صنایع ایران بنای مذکور را چنین توصیف می‌کند: «جبال سنگ در کرمان بنای عجیب و بزرگی است چنانکه از اسم آن برمی‌آید اغلب به جای آجر از سنگ ساخته شده است. و گنبد عظیمی که روی عمارت کثیرالاضلاع هشت ضلعی ساخته شده در این دوره بی نظیر است. گنبد آن با دپوش بوده و با اینکه سازنده قصد داشته آنرا دپوشه بکند. بهرحال از روی علائم و آثار معلوم می‌شود که این بنا به اتمام نرسیده» (۱۷).

روایات محلی کرمان و گنبد جبلیه

یکی از مواردی که می‌توان با کمک آن شناسنامه آثار تاریخی را تکمیل کرد روایات محلی است، که از آن جمله روایات مردم کرمان راجع به گنبد جبلیه می‌باشد. سرپرسی سایکس در سفرنامه خویش اشاره‌ی به اینگونه اخبار کرده، که عیناً درج می‌شود: «ایرانی‌ها معتقدند که این محل مقبره یکی از زرتشتیان بوده و برخی نیز گویند مزار

سید محمد تاشیری است ولی مسأله اخیر در بعضی نقاط مورد تکذیب است. پدیهی است در موقعی که این قبرستان را خراب و ویران کرده‌اند سنگ قبر را برداشته و برای بنای دیگری به کار برده‌اند (۱۸). از دیگر روایات محلی مستفاد می‌شود که سالها پیش، در یکی از زاویه‌های این گنبد، سنگ گوری وجود داشته که مردم - به ویژه زرتشتیان - علاقه‌ی مخصوص به آن داشتند و بر سر این مقبره نذورات می‌افشاندند و شمع و کندر دود می‌کردند. و منقول است که این سنگ در سیل مهیب کرمان در سال ۱۳۳۳ شمسی از میان رفت (۱۹). مطابق روایات دیگری قبر دانیل، حکیم مشهور به پیر مراد، در این مکان بوده، و در داخل آن نیز بنتهایی قرار داشته‌اند. به طوری که نقل می‌کنند سالها پیش از این اندر دل این گنبد، گنجی عظیم بوده که این روایت خود یادآور یکی از نام‌های آن، یعنی «گنبد گنج» است...

(۱) - شیوگان نام ناحیه‌ی بی ست که در دامنه‌ی کوه‌های صاحب الزمان کرمان واقع شده و از قبرستان قدیم کرمان است و شاید وجه تسمیه آن از کلمه‌ی شیون گرفته شده باشد.

(۲) - هشت سال در ایران، ص. ۱۹۰

(۳) - احتمال دارد در ترجمه اشتباه شده باشد.

(۴) - ضمیمه سالنامه آماری وزارت فرهنگ، چاپ ۱۳۲۵

(۵) - زریسف از دهات قدیم کرمان و نام آن نیز مسلماً از کلمات اصیل فارسی و شاید مرکب از کلمه‌ی زرواسته باشد (بسیاری از کلمات قدیم فارسی با کلمه اسب مرکب شده‌اند). فرمیتن نیز امروز معروف به فرمیتن و مسلماً مرکب از کلمه فرای فارسی و میتن است که کلمات میهن و میهمان و مبهته و غیر آن از آن مشتق است (رجوع شود به کلمه‌ی میهن در فرهنگ ایران باستان پور داود).

(۶) - در شهر سده‌ی عشر و نولسمانه (۳۱۰) که ریاض جهان بازار ملوک آل سامان مخضر بود ابوعلی محمد بن الیاس که از عیار پیشگان خراسان بود سلسله رغبت در استخلاص کرمان تحریک داد و رقبه ترمذیشان در رقبه اطاعت کشید و مدت سی و هفت سال کسوت ملک کرمان به طراز امر و نهی او مطرز بود ص ۱۶ - سمط العلی، چاپ تهران

نقل از راهنمای آثار تاریخی کرمان در نشریه‌ی فرهنگ استان هشتم، تالیف باستانی یاریزی، دهر فرهنگ کرمان، شهریور ۱۳۳۵، چاپ مصور تهران.

۷ - نگاه کنید به «خاتون هفت قلعه»، اثر دکتر باستانی یاریزی.

۸ - «نزهة القلوب»، به کوشش آقای دبیرسیاقی، تهران ۱۳۲۶، ص ۱۷۰

۹ - نویسنده‌ی این کتاب سعیدمحرابی معروف به خطیب است. این کتاب به وسیله‌ی آقای هاشمی چاپ و منتشر شده است.

۱۰ - ص ۱۶۰ - ۱۶۹

۱۱ - این همان بندر معروف بالی آباد (ولی آباد) است

۱۲ - نگاه کنید به کتاب «المصاف الی بدایع الازمان فی وقایع کرمان»، اثر افضل کرمانی، به تصحیح مرحوم عباس اقبال، صفحه‌ی ۵۲، و نیز نسخه‌ی خطی کتاب «زبدة التواریخ» کاشانی

۱۳ - ص ۶۶ - ۷۷

۱۴ - مصحح، مرحوم عباس اقبال، ص ۳۳

۱۵ - به قلم عبدالمحمدآینی، ص ۲۸۰

۱۶ - سفرنامه‌ی سرپرسی سایکس یا «ده هزار میل در ایران»

۱۷ - «راهنمای صنایع ایران»، ترجمه‌ی دکتر عبدالله فریاری، چاپ تهران، ص ۱۵۵

۱۸ - ص ۲۲۳

۱۹ - نگاه کنید به «تاریخ مفصل کرمان»، اثر آقای «مؤدعت»، ص ۳۹ - ۲۳ نقل از مجله‌ی «هنر و مردم»، شماره‌ی ۱۶۸، مقاله‌ی آقای سیداحمد موسوی